

Р. С. Зінчук – кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри видавничої справи та редагування і журналістики Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки

Словозміна іменників середнього роду, оформлених за зразком давнього консонантного типу на *-t-, у західнополіських та суміжних говірках

Роботу виконано на кафедрі видавничої справи та редагування і журналістики СХУ ім. Лесі Українки

На матеріалі західнополіських і суміжних говірок проаналізовано флексійну систему іменників середнього роду, оформлених за зразком давнього консонантного типу на *-t-. Установлено, що специфіку формотворення цих субстантивів на діалектному ґрунті визначають інтенсивні процеси інноваційного характеру, зокрема граматична аналогія та дія типових для говірок фонетичних закономірностей.

Ключові слова: говірка, словозміна, іменник, граматична аналогія, фонетичні закономірності, флексія.

Zinchuk R. S. Word Modification of the Nouns with the Old *-t-Stems in Western Polissyan and Neighboring Dialects. The article is devoted to the analysis of the flexional system of the nouns with the old *-t-stems in Western Polissyan and neighboring dialects. The dialectically based form-building specificity of this substantives is claimed to be determined by the consequence of the intensive innovation-oriented processes, particularly, the grammatical analogy and influence of phonetic regularities that are typical of the dialects.

Key words: dialect, word modification, noun, grammatical analogy, phonetic regularities, inflexion.

Зінчук Р. С. Словоизменение существительных среднего рода, оформленных по образцу давних *-t-основ, в западнopolесском и смежных говорах. На матеріалі западнopolесского и смежных говоров проаналізована система окончаний существительных среднего рода, оформленных по образцу давних *-t-основ. Установлено, что специфіку словоизменения этих существительных на диалектной почве определяют интенсивные процессы инновационного характера, в частности грамматическая аналогия и действие свойственных говору фонетических закономерностей.

Ключевые слова: говор, словоизменение, существительное, грамматическая аналогия, фонетические закономерности, флексия.

Постановка наукової проблеми. Історія розвитку наукових студій над діалектним субстантивним формотворенням позначена різними підходами до вивчення специфіки словозміни іменників українських говорів¹. В останні роки

¹ Докладніше див. Зінчук Р. С. Принципи аналізу іменної словозміни в діалектологічних дослідженнях / Р. С. Зінчук // Науковий вісник ВНУ ім. Лесі Українки : Філологічні науки. Мовознавство / [гол. ред. М. В. Моклиця]. – Луцьк : РВВ “Вежа” Волин. нац. у-ту ім. Лесі Українки, 2008. – № 10. – С. 39–43.

з посиленням уваги лінгвістів до ґрунтового представлення структурних рівнів української діалектної мови відчутне зміщення акцентів при описі словозмінних явищ у напрямі їх системного аналізу, що передбачає роботу з максимально повним реєстром субстантивних слівформ, вилучених зі спонтанного діалектного мовлення, та встановлення словозмінних типів на основі визначених критеріїв.

Щоправда, здобутки українського мовознавства у галузі вивчення діалектної словозміни як системи, що “дозволяє виявити не лише типи відмінювання субстантивів, але й ступінь охоплення ними конкретного репертуару іменників, наповненість парадигми, повноту, вичерпне функціонування її структури” [4, с. 19], представлені поки що кількома спеціальними дослідженнями на матеріалі східнословобожанських [3], бойківських [8], західнополіських [7], говірок центральнополісько-середньонаддніпрянської суміжності [20]. Адже досить перспективний для наукового аналізу фактичний матеріал позначений складністю його фіксації: відповіді респондентів на питання навіть найдокладніших програм часто не дають очікуваного результату. Оптимальний спосіб засвідчити такі форми – тривале спостереження над спонтанним діалектним мовленням.

Виклад основного матеріалу та обґрунтування результатів дослідження. Живомовні свідчення жителів Західного Полісся та суміжних земель (дослідженням охоплено 154 населені пункти Волинської, Рівненської областей, а також Брестської області Республіки Білорусь) дали змогу простежити розгалужену флексійну систему іменників давнього консонантного типу на *-t- (*гус'а, йагн'а, кача, котен'а, курча, лоша, порос'а, тел'а*) й виокремити їх серед субстантивів середнього роду із закінченням -'а в окремий підтип². В обстеженому ареалі аналізовані іменники мають таку відмінкову парадигму:

² Крім аналізованих субстантивів, об'єднаних у підтип теля, серед іменників середнього роду із флексією -'а в обстеженому ареалі виділено субстантиви колишніх вокалічних *-jō-основ на *-ъje (підтип весілля) та іменники давнього консонантного типу на *-n- (підтип ім'я).

	Н	Р	Д	З	О	М
одн.	- ^(ʔ) а, - ^(ʔ) е, - ^(ʔ) ет-о, - ^(ʔ) ук	- ^(ʔ) ат-и, - ^(ʔ) ет-и, - ^(ʔ) ат-а, - ^(ʔ) ет-а, - ^(ʔ) ук-а	- ^(ʔ) ат-и, - ^(ʔ) ет-и, - ^(ʔ) ат'-і, - ^(ʔ) ат-ов'і, - ^(ʔ) ат-ови, - ^(ʔ) ет-ови, - ^(ʔ) ук-у, - ^(ʔ) ук-ов'і, - ^(ʔ) ук-ови	- ^(ʔ) а, - ^(ʔ) е, - ^(ʔ) ет-о, - ^(ʔ) ук-а	- ^(ʔ) ат-ом, - ^(ʔ) ет-ом, - ^(ʔ) ук-ом	- ^(ʔ) ат-и, - ^(ʔ) ет-и, - ^(ʔ) ат'-і, - ^(ʔ) ат-ов'і, - ^(ʔ) ат-ови, - ^(ʔ) ет-ови, - ^(ʔ) ук-у, - ^(ʔ) ук-ов'і, - ^(ʔ) ук-ови
мн.	- ^(ʔ) ат-а, - ^(ʔ) ет-а, - ^(ʔ) ук-и	- ^(ʔ) ат, - ^(ʔ) ет, - ^(ʔ) ук'-ів	- ^(ʔ) ат-ам, - ^(ʔ) ет-ам, - ^(ʔ) ук-ам	- ^(ʔ) ат-а, - ^(ʔ) ет-а, - ^(ʔ) ук-и	- ^(ʔ) ат-ами, - ^(ʔ) ет-ами, - ^(ʔ) ат-ам'і, - ^(ʔ) ук-ами	- ^(ʔ) ат-ах, - ^(ʔ) ет-ах, - ^(ʔ) ук-ах

Н., З. та Кл. вв. одн. зауважених субстантивів мають однакову фонетичну реалізацію і в більшості досліджуваних говірок оформлені за допомогою закінчення *-ʔa*, що є видозміненою морфемою давнього суфікса **-et ← *-ent-*, кінцевий елемент якого у процесі історичного розвитку був утрачений [9, с. 119]. Окремі острівні ареали в межах центральної, північно-західної та південно-західної діалектних зон формують структури на *-e*: *ма́йти здамо́ те тил'е таї оч:éпимос'*, *вечку ї тил'е йідне подарова́ли, ше диржу́ порос'е́, шос' йідне курч'е́ здо́хло*, пор. також спостереження Г. Л. Аркушина в окресленому масиві: *йі́жен'е́*³ [1 I, с. 200], *пац'е́* [1 II, с. 32], *псин'е́* [1 II, с. 96], *пул'е́* [1 II, с. 105], *т'ім'ірин'е́* [1 II, с. 201], *цип'іе́*, *ц'уп'е́*, *ципл'е́*, *ц'уп'іе* [1 II, с. 241]. Зважаючи на особливості фонетичної системи ареалу фіксації таких словоформ, кінцеве *-e* можемо розглядати як наслідок підвищення та звуження вимови наголошеного [а] після м'яких та шиплячих приголосних (пор. для прикладу Н. в. одн. іменників давніх **-jā*-основ: *вел'ми симн'е́ вилі́е́ка бу́ла, зимл'е́ бу́ла*

³ При цитуванні максимально збережене авторське написання відповідних словоформ.

плáтнайá, свойé булá земн'é; 3. в. одн. субстантивів колишніх *-jǫ-основ: *лед' знайшли́ тóго муравл'é*). Відповідники представлені в говорах південно-західного наріччя, зокрема в гуцульських говірках: *р'іжут мален'к'е тил'е, би'рут йаг'н'е* [5, с. 279], *па'ц'е, јер'ч'е, тел'е, ло'ш'е, гус'е, кач'е, пе'с'е, кот'е* [10, с. 4], деяких наддністрянських: *пац''é* [19, с. 118], волинських: *пурусé* [11, с. 202], *кубéла луш'é скéнула* [11, с. 219], *маю тилé такóе* [11, с. 239], *цуре, цюпе* [11, с. 253]. В окремих західнополіських говірках у Н., 3. вв. одн. описуваних іменників засвідчено суфікс *-'ет-*, очевидно, за аналогією до форм непрямих відмінків, пор.: *порос'это диржý* (Згорани Лбм.), *йакé те лош'это колхóзне / одні́ рéбра св'ít'ац'а* (Новосілки Тр.), пор. також інші фіксації в межах окресленої території: *тил'это, пурус'это, луш'это, курин'это, курч'это* [2, с. 64], *тил'это* [1 II, с. 195].

Діалектна специфіка словозміни іменників давнього консонантного типу на *-t- у заріченських, суміжних дубровицьких та любешівських говірках, а також у говірках Пінщини позначена оформленням відмінкових виявів за допомогою суфікса *-'ук*, що може вказувати на малу або недорослу істоту, пор.: *корóва ростилéлас'а / да ї змéрс':а тил'úk / до хáти ни бра́ли / а морóзи булé страи́нэ* (Березичі Лбш.), *де в когó чимáлиї тил'úk / вгодóваній / забирáли зрáзу* (Привітівка Зр.).

У непрямих відмінках іменники давнього консонантного типу на *-t- у більшості обстежених говірок послідовно зберігають суфікс *-'ат-* або його фонетичний варіант – *-'ет-*.

Кілька словозмінних афіксів беруть участь у формотворенні Р. в. одн. аналізованих субстантивів. Великий говірковий масив у межах південно-східної діалектної зони обстеженої території утворюють форми з суфіксом *-'ат-* та закінченням *-и* як фонетичним відповідником флексії *-ǫ-основ або результатом індуктивного впливу Д. в. одн. основ на *-t- [14, с. 161–162]. В окремих говірках центральної частини досліджуваного ареалу такі форми позначені діалектними особливостями фонетичної системи, пор.: *чáсом і зó_два тил'éти держáли*. Паралелі зауважено в наддністрянських говірках: *тил'éти, йагн'éти*

[21, с. 88], *луш'єти* || *лушáти* [19, с. 43], буковинських: *тел'єти* [13, с. 157], *курч'єти*, *порос'єти* [12, с. 95], гуцульських: *то |риндз'у ту би|рут ис тил'єти* [5, с. 279].

Більш продуктивною на цій території є флексія *-a* перед суфіксом *-'em-*, пор.: *ни докупі'єтис'а тóго порос'єта / така́ дорожнєча, йáлова корóва / йакшó ни майє тил'єта с'óго рóку, вс'і ни до йіднóго ц'уп'єта вїздихали, máло йому лош'єта / ше тил'є даваї́ годовáти*. Діалектні вияви Р. в. одн. аналізованих іменників на зразок *тил'єта*, *йагн'єта* фіксовані в деяких волинських та наддністрянських говірках [21, с. 89]. Такі форми І. Г. Матвіяс розглядає як наслідок вирівнювання за зразком відповідних структур давніх **-ǫ-*основ [14, с. 162].

Синкретизмом закінчень у говірках досліджуваного ареалу, як і в літературній мові, позначені Д. та М. вв. одн. описуваних іменників. Щоправда, для формотворення на діалектному ґрунті характерна більш розгалужена флексійна система. Закріплене в літературній мові закінчення *-i* перед суфіксом *-'am-* фіксоване в окремих говіркових групах південної, південно-західної та північно-східної діалектних зон обстеженої території. Така флексія “у формах на *-'am'-i* є наслідок аналогії до форми Д. і М. вв. одн. іменників колишніх **-ā-*основ; пізніше вона була підтримана також відповідними формами іменників колишніх **-ī-*основ” [14, с. 165].

Розрізнені діалектні зони в межах досліджуваного ареалу формують структури на *-'am-и*, кваліфіковані як безпосередні відповідники давніх форм на **-et-i* (**teleti*) [9, с. 122], пор.: *даї́ ні́ти ме"л'áти, кин' нурус'áти*. Паралелі відзначено в закарпатських говірках: *tel'áty*, *h'us'aty* [18, с. 245], *пац'áти, ш'ч'ін'áти* [16, с. 165], бойківських: *тил'áти, пе"с'áти* [17, с. 175], буковинських: *порос'áти* [13, с. 157], *тил'áти, гус'áти* [12, с. 95], а також у наддністрянських говірках північно-східних районів Львівщини і Тернопільщини та окремих говіркових формаціях волинського діалекту [21, с. 88]. У говірках центральної частини обстеженої території перед флексією *-и* поширений суфікс *-'em-*, пор.: *занисі'є тил'єти, хоч би воді'є тóму лош'єти*

показав / така жара. Такі діалектні форми поряд з іншими виявами аналізованої відмінкової позиції зауважені в буковинських говірках, пор.: *тил'ети, йагн'ети* [12, с. 95].

Діалектну специфіку невеликих острівних ареалів у межах центральної та північно-західної говіркових зон визначають форми Д., М. вв. одн. субстантивів давнього консонантного типу на *-t- з історично закономірним закінченням Д. в. одн. іменників колишніх *-й-основ (можливі також фонетичні варіанти флексійного [o] та суфікса -'am-), пор.: *принисла со'л'оми тил'ато'ви / щоб ни так мо'кро бу'ло, шо вже то'му порос'етови ї да'вати / ничо'го ни йіс'т^{м'}, остало'с' тил'етови на ра'нок, тик'о му'читис' то'му ц'уп'етови / шо то зна'чит' кал'іка*, пор. інші фіксації в західнополіській говірці: *пурус'етуви, тил'етуви, курч'етуви, луш'етуви* [2, с. 64], а також паралелі в буковинських говірках: *тел'етови* [13, с. 157], наддністрянських: *тил'етуви, пац'етуви, йагн'етуви* [21, с. 98], *ку'р'ітуви || ку'р'іатуви* [19, с. 43]. Спорадично такі форми, щоправда, з м'яким [т] у суфіксі -'am- виявлені в закарпатських говірках [18, с. 245]. Зрідка фіксовані в говірках південно-західної діалектної зони обстеженого ареалу вияви на -'am-ов'і, що “могли постати за аналогією до форм Д., М. вв. одн. іменників колишніх *-ā-основ і М. в. одн. колишніх *-ǫ-основ, а також у результаті впливу секундарних форм на -ов'і, -ев'і в інших групах іменників, що є наслідком загальної тенденції до заміни кінцевого *и* на *і*” [14, с. 166]. Відповідники, вживані в говорах південно-східного наріччя, нерідко функціонують поряд з іншими словоформами аналізованих відмінкових позицій [3, с. 129; 15, с. 193].

У зарічненських, суміжних дубровицьких та любешівських говірках закінчення -ов'і, -ови зауважені після суфікса -ук-, пор.: *от'о так на же"ре"б'йук'ов'і прої'хавс'а, на ц'іпук'ови, од:аї порос'ук'ови*. Цим же ареалом обмежене поширення форми *тел'уку'*, що відбиває наслідки індуктивного впливу з боку Д. в. одн. іменників давніх *-ǫ-основ.

О. в. одн. аналізованих субстантивів у досліджуваних говірках, як правило, репрезентований словоформами на -ом зі збереженням суфікса -'am- або його

модифіката *-'ет-*, пор.: *с'о́го ро́ку ку́рка ті́ко з одні́м курча́том хóдит' / йі́днэ ві́лупило́с', шо́ с ти́м йі́дні́м гу́с'э́том робі́ти? коро́ва ше́ с тил'э́том на хлив'і́*. Паралелі відзначено в наддністрянських говірках: *тил'э́том, йагн'э́том*, “в зоні, де переходу [а] в [е] нема, зафіксовані ще форми *тил'а́том, йагн'а́том*” [21, с. 104]. Факультативно такі структури представлені в буковинських говірках, пор.: *йагн'а́том* [13, с. 157].

Множинна парадигма іменників давнього консонантного типу на **-t-* у говірках обстеженої території позначена певною статичністю і має менш розгалужену систему закінчень порівняно з формами однини. Афікси, що беруть участь у зауваженому формотворенні, як правило, спільні для обох мовних систем (літературної та говіркової). Діалектною специфікою позначений передусім вияв суфікса *-'ат-* в окремих говіркових групах західної, північно-західної та центральної частин досліджуваного ареалу, пор.: *порос'э́та трима́ли, скупóвував тил'э́та, во́дит' і качин'э́та / і тійі́ гусин'э́та, ни трé_було́ порос'э́т купл'а́ти / свої́ булі́, тил'э́там ва́рат' то́ї маку́х, купі́ли дво́йе порос'э́ток / то́ йа́ вже́ с:во́йми́ порос'э́тами́ при́шла́ до свикру́х'і, зо́ два́ц:ит' скоті́ни ма́ли / с тил'э́тами / корова́ми / волáми*, пор. множинну парадигму аналізованих іменників у гуцульських говірках: *па'ц'э́та, па'ц'э́т, па'ц'э́там (-'э́м), па'ц'э́та, па'ц'э́тамэ́, на па'ц'э́тах (-'э́х, -'і́х)* [10, с. 49], а також окремі фіксації в західноволинських говірках: *вэ́видиця́ биз па́ре бу́цюнет* [11, с. 79], *ма́ймо свинé́цю і дво́е пу́русет* [11, с. 215].

У деяких говірках простежено варіантність флексій в окремих відмінкових позиціях. Так, для Р. в. мн. “звичайною є чиста основа” [9, с. 124], однак у берестейській говірці виявлено словоформу із закінченням *-ув* як одним із фонетичних модифікатів давнього **-овъ*, первісно властивого іменникам **-й-*основ, пор.: *тро́йе тил'э́тув бу́ло* (Леплівка Бр.). Такі форми зрідка фіксовані в закарпатських говірках, пор.: *jahn'atív, jahn'atív* [18, с. 247], буковинських: *гу́с'етів* [13, с. 157].

О. в. мн. аналізованих субстантивів, як правило, оформлений за допомогою флексії *-ами*, успадкованої від відповідних форм **-ā-*основ. В окремих говірках

східної діалектної зони простежено словоформи на *-ам'і*, пор.: *кúрка с курчáтам'і* (Великий Чермель Дбр.). Релевантними для О. в. мн. іменників давнього консонантного типу на **-t-* в окремих володимирецьких говірках стали закінчення відповідних форм субстантивів давніх вокалічних **-ї-*основ, про що свідчать зауважені в діалектному мовленні структури на *-ми*, пор.: *шчитáї шчорóку свиномáтка булá з порос'áтми* (Довговоля Вл.). Відповідники функціонують у говорах карпатської групи південно-західного наріччя, щоправда, нерідко з кореневим наголосом та суфіксом *-'ам'-*, пор. з бойківських говірок: *кáчаты || кáчатмы, кúр'ати || кúр'ат'ми* [17, с. 177], із закарпатських: *tel'atmy* [18, с. 248], *пóт'ат'ми, зúс'ат'ми, тiл'áтми* [16, с. 166]. Паралелі зауважено також в окремих говіркових групах степового говору, пор.: *порос'ат'ми, курчáт'ми, те^л'ат'ми* [6, с. 145].

Висновок. Наведений та проаналізований матеріал дає підстави стверджувати, що специфіку формотворення іменників давнього консонантного типу на **-t-* у західнополіських і суміжних говірках визначає розгалужена флексійна система, позначена наслідками впливу інтенсивних процесів інноваційного характеру, зокрема граматичної аналогії та типових для говірок фонетичних закономірностей.

Умовні скорочення назв районів

Волинська область: Лбм. – Любомльський, Лбш. – Любешівський, Тр. – Турійський.
Рівненська область: Вл. – Володимирецький, Дбр. – Дубровицький, Зр. – Зарічненський.
Брестська область (Білорусь): Бр. – Брестський.

Література

1. Аркушин Г. Л. Словник західнополіських говірок : у 2-х т. / Г. Л. Аркушин. – Луцьк : Вежа, 2000.
2. Барановська Л. І. Деякі особливості говірки містечка Луків Луківського району Волинської області / Л. І. Барановська // Збірник студентських наукових праць Київського державного педагогічного інституту. – К., 1955. – Т. І. Істор.-філол. та педагог. науки, Вип. 1. – С. 59–75.
3. Глуховцева К. Д. Динаміка українських східнослов'янських говірок / Катерина Дмитрівна Глуховцева. – Луганськ : Альма-матер, 2005. – 592 с.
4. Говірки Чорнобильської зони : Системний опис / [відп. ред. П. Ю. Гриценко]. – К. : Довіра, 1999. – 271 с.
5. Гуцульщина. Лінгвістичні етюди / АН України. Ін-т суспільних наук. / [редкол. : Я. В. Закревська (відп. ред.) та ін.]. – К. : Наук. думка, 1991. – 308 с.

6. Дроздовський В. П. Південнобессарабські українські говірки / В. П. Дроздовський // Праці X Республіканської діалектологічної наради. – К. : Вид-во АН УРСР, 1961. – С. 132–155.
7. Зінчук Р. С. Словозміна іменників у західнополіських говірках : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Р. С. Зінчук. – Луцьк, 2010. – 20 с.
8. Зубрицька М. І. Бойківська іменникова словозміна : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук / М. І. Зубрицька. – К., 1992. – 19 с.
9. Історія української мови. Морфологія / [упоряд. С. П. Самійленко та ін.]. – К. : Наук. думка, 1978. – 539 с.
10. Кобилянський Б. Гуцульський говір і його відношення до говору Покуття / Б. В. Кобилянський // Український діалектологічний збірник. – К., 1928. – Кн. 1. – С. 1–92.
11. Корзонюк М. М. Матеріали до словника західноволинських говірок / М. М. Корзонюк // Українська діалектна лексика. – К. : Наук. думка, 1987. – С. 62–267.
12. Леонова М. В. До характеристики говірок північних районів Буковини / М. В. Леонова // Питання історії і діалектології східнослов'янських мов. – Чернівці, 1958. – С. 89–103.
13. Лимаренко В. С. Словозміна іменників у буковинських говірках / В. С. Лимаренко // Научный ежегодник за 1957 г. Черновицкого государственного университета. – Черновцы, 1958. – С. 155–157.
14. Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові / Іван Григорович Матвіяс. – К. : Рад. школа, 1974. – 184 с.
15. Нагін Я. Д. Відмінювання іменників у степових херсонських говірках / Я. Д. Нагін // Наукові записки Херсонського держ. педагогічного інституту. – Херсон, 1956. – Вип. 6. – С. 169–198.
16. Орос В. І. Іменник у говірках Хустщини / В. І. Орос // Наукові записки Ужгородського держ. університету. – Ужгород, 1959. – Т. ХІ. – С. 149–168.
17. Ощипко І. Й. Система словозміни іменників у бойківському говорі / І. Й. Ощипко // Праці XII Республіканської діалектологічної наради. – К. : Наук. думка, 1971. – С. 170–180.
18. Панькевич І. Українські говори Підкарпатської Русі і сумежних областей. Ч. 1. Звучня і морфологія / Іван Артемович Панькевич. – Прага, 1938. – 549 с. + 5 мап.
19. Приступа П. І. Говірки Брюховицького району Львівської області / Павло Іванович Приступа. – К. : Вид-во АН УРСР, 1957. – 135 с.
20. Рябець Л. В. Словозміна іменника в говірках центральнополісько-середньонаддніпрянської суміжності : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.01 „Українська мова” / Л. В. Рябець. – К., 1999. – 16 с.
21. Шило Г. Ф. Південно-західні говори УРСР на північ від Дністра / Гаврило Федорович Шило. – Львів, 1957. – 254 с.